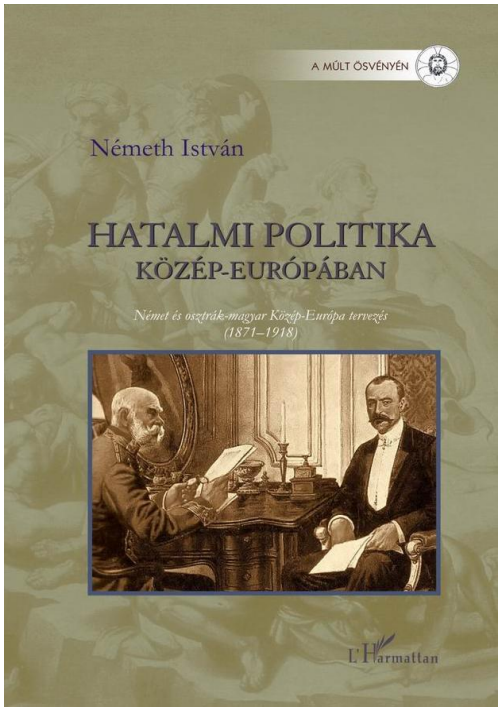
Fiziker Róbert
Hatalmi politika Közép-Európában

Németh István: Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák–magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).

Németh István új kötetében Európa politikatörténetébe ágyazza a közép-európai régió országainak intellektuális hozzájárulását „Európa”, pontosabban Közép- és Kelet-Európa integrációjának megkonstruálásához az 1814/15 és 1918 közötti időszakban. Az Egerben oktató egyetemi docens pályája során a korszerű oktatási anyagok elkészítését tartotta elsődlegesnek. Ezek sorát jelzi az európai gondolat történetét az antik időktől bemutató *Európa-tervek 1300–1945*, a megosztástól az egységig tartó folyamatot tárgyaló *Európa 1945–2000*, a *Németország 1871–1990* és a *20. századi egyetemes történet* című kötetei.

Csak az általa fontosnak tekintett oktatási igények lefedése után bocsátotta közre levéltári kutatásainak eredményeit az akadémiai doktori disszertáció szándékával. A kötet – az emlékiratok és tervezetek különleges és izgalmas gyűjteményét is kínálva – behatol a 19. és a korai 20. századi politikai gondolkodás anatómiájába, döntéshozási folyamataiba és mélyszöveteibe, igazolva a korszak vezető politikusainak élénk politikai fantáziáját, gyakorta könyörtelenségét is.

„Európa” az utóbbi időben a történettudomány kedvelt témája lett, és az „Európával” foglalkozó munkák földrajzi horizontja is kitágult. Az eszmetörténeti Európa-kutatás nem csupán az Európai Unió keletkezésének szervezeti előtörténetére összpontosít, hanem az Európával kapcsolatos elképzelések sokszínűségét is vizsgálja. Az 1980-as évek Mitteleuropa-vitája és a Habsburg Birodalom, mint kultúrtörténeti kutatási terep újbóli felfedezése szintén elősegítette, hogy (Közép-)Kelet-Európa az európai kontextusban egyre fontosabb szerepet töltsön be.

A szerző a bevezetésben megállapítja, hogy a rendkívül sokrétű „Közép-Európa” fogalmat nehéz földrajzilag, politikailag vagy kulturálisan egyértelműen meghatározni. A képlékeny földrajzi határok, az eltérő célok és törekvések ellenére megállapítható, hogy általában a nagynémet gondolkodással együtt jelentkezett és a német-nemzeti befolyás kiterjesztését szolgálta Délkelet- és Közép-Kelet-Európa nemzeti területeire is. Főleg arra a kulturális térségre koncentrált, amelyben a német, vagy legalábbis a németorientált kulturális elit volt a hangadó. A Közép-Európa-politika szinte állandósult célja volt a kelettel, vagyis az Oroszországgal szembeni biztonság elérése. A közép-európai föderáció, a német és az osztrák császárság zárt gazdasági térséget teremtő, majd gyarmati birodalomként is fellépni kívánó államszövetsége Nagy-Britannia, Oroszország és az Egyesült Államok mögött/mellett negyedik világhatalommá válhat – hirdették a vám-

egységet, a szabad kereskedelmet és a szoros katonai együttműködést szorgalmazó elképzelések. (A „negyedik világhatalom" fogalma később a „Páneurópa-grófnál", *Richard N. Coudenhove-Kalergi*nál is előfordul. Később, 1969-ben pedig Németország, Franciaország, Anglia és Olaszország összefogását indítványozta az Egyesült Államok, a Szovjetunió és Kína ellenében.)

A két monarchia együttműködésének végül is gátat szabott az első világháború folytatásáról, illetve a megszállt Lengyelország sorsáról folytatott vita, az 1918 nyarára tető alá hozott megállapodásuk már hatástalannak bizonyult. A központi hatalmak katonai összeomlásával anélkül zárult le a Közép- és Délkelet-Európa feletti uralom német álma, hogy a németek többsége elbúcsúzott volna az európai kontinens centruma feletti hegemónia gondolatától. Elég, ha csak a weimari köztársaság, vagy a nemzetiszocialista Németország (szintén a szerző által feldolgozott és közzétett) Közép- és Délkelet-Európa-terveire utalunk. A térség gazdasági jelentőségét mutatja, hogy 2009 nyarán a bécsi Diplomáciai Akadémián tartott kétnapos tanácskozáson az Osztrák Gyáriparosok Szövetségének elnöke arra emlékeztetett, hogy az osztrákok – nyilván történelmi tapasztalatok birtokában – jobban ismerik ezeket a népeket, lelkivilágukat, mentalitásukat, mint az Európa nyugatibb felén élők, és ez a térség hosszú távú gazdasági potenciált jelent éppen a mai nehéz helyzetben. E megállapítás a központi gondolata az osztrák diplomácia és gazdaság (régi-)új összefogásának: a cél a Duna és a Fekete-tenger lehetőségeinek feltárása, kihasználása, Ausztria ottani pozícióinak mielőbbi kiépítése. Bizonyítva bizonyos tendenciák folytonosságát a megváltozott körülmények közepette is.

A „Közép-Európa" fogalom politikai jelentősége a bécsi kongresszuson alakult ki, és a politikai fogalom ekkor közelebb állt a földrajzi értelemhez, mint később a két világháború között. A „táncoló kongresszus" résztvevői valójában Németországra, Ausztriára és Oroszország nyugati részeire gondoltak, és a későbbi államokat is magába foglalta: Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot. Németh István áttekintése a korai, Napóleon centralisztikus Európájával való konfliktus során létrejött tervekkel nyitja meg a sort, amelyek a nemzeti egység követelését a hatalmi egyensúly eszméjével kapcsolják össze. A 19. század populáris szövegei a kutatók előtt jól ismert Mitteleuropa-fogalom keretein belül a német uralom alatti rész-Európa gondolatát hirdetik. Európa közepének szerves egységgé, állami képződménnyé szervezésének szükségességét már ekkor több tervezet felvetette. A javaslatok abból a felismerésből indultak ki, hogy a kontinens közepén, különösen azonban a kevert népességű keleten és délkeleten a nemzetállam eszméje nem lehet kizárólagosan alkalmazható.

Friedrich List a 19. század első felében *„Poroszország és Ausztria, a két német nagyhatalom szoros szövetségén nyugvó, Hamburgtól Triesztig terjedő, német vezetésű Közép-Európára"* esküdött. Az 1834-ben létrejött Német Vámszövetség feladatát abban látta, hogy a németséget gazdasági és anyagi értelemben egy nemzetté fűzze össze. *Das nationale System der politischen Ökonomie* (A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere) című fő művében amellett érvelt, hogy Németországot a liberális gazdasági rendszerhez való csatlakozás előtt konszolidálni kell, különben a már iparosodott államok túlsúlya mind nyomasztóbb lesz. Azt is hangsúlyozta, hogy a nemzetek politikai együttműködésében a legerősebb hatalom hegemóniája érvényesül az egyenlők föderációja helyett. Közép-Európa gondolata sajátosan ötvöződött a nagynémet eszmeiséggel. Az Európa közepén létrejövő, Ausztrián és az alsó dunai országokon keresztül a Fekete-tengerig expanzív politikát folytató, Hollandiával, Belgiummal és Svájccal kiegészülő hatalmas konstrukció hosszú időre biztosíthatná a kontinens békéjét. Az angol konkurencia elleni védővám-politikát sürgető írásai után később Németország és

Anglia szövetségének híve lett, amely Franciaország és Oroszország ellen irányul, illetve a felemelkedő amerikai világhatalomra is figyelemmel van.

A Közép-Európa előfutáraként aposztrofált *Karl Ludwig von Bruck*, osztrák császári kereskedelmi, majd pénzügyminiszter a század közepén Németországot előbb gazdasági egységgé, majd közép-európai egyesüléssé akarta kiépíteni Ausztria és Poroszország harmonikus szövetségének megteremtésével. Úgy vélte, hogy a gazdaságilag erős Közép-Európa – az Északi- és Keleti-tenger, valamint a Földközi-tenger kikötőivel tengeri hatalommá válva – békés versenyben legyőzheti Angliát, s a *„történelemben ismeretlen nagyságú kereskedelmi terület politikai súlya rövidesen azt is megszerzi, ami világtörténelmi feladatának betöltéséhez még hiányzik…”*. A porosz és az osztrák kormányoknak átadott emlékiratai Közép-Európa belső homogenizálására irányultak, és egyben az európai békerendszer tartós biztosításának kísérletét jelezték. A németországi vezető szerepért folytatott rivalizálás légkörében tervezete azonban megbukott Poroszország ellenállásán, jóllehet valamely hatalom hegemóniája nélkül valósította volna meg a közép-európai föderáció eszméjét.

A Német Birodalom létrejötte után térségünk tervezőinek látóköre is kitágult és Németországnak, illetve Európának a világban elfoglalt helyére is kiterjedt. Érvrendszerük is fejlődött, *„az inkább belpolitikailag motivált, az egységállam vágyából táplálkozó Európa melletti védőbeszédtől az európai kontinens globális elsőbbségéért való, a hatalompolitikai szempontokat figyelembe vevő aggodalomig”* is eljutott.

A mélyen vallásos *Paul de Lagarde* kultúrfilozófus és keletkutató a német és osztrák császárság egyesülésének szélsőséges variánsát fogalmazta meg, a németek és az osztrákok vezette felbonthatatlan véd- és dacszövetséget. A német nép történelmi nagyságát előtérbe helyező és azt tudatosító program szellemi atyja egész népek és államok iránti előítéletek és diszkriminációk alkalmazásával a jövő Mitteleurópáját, amelyet Germániának nevezett, egész Európát „mérsékelt erőfeszítéssel” sakkban tartó és békét teremtő hatalmi konstellációként képzelte el. *Constantin Frantz*, a 19. század egyik legjelentősebb német publicistája 1883-ban megjelent *Die Weltpolitik unter besonderer Bezugnahme auf Deutschland* (A világpolitika, különös tekintettel Németországra) című könyvében Bismarck kisnémet megoldásával, s az Egyesült Államok gazdasági és Oroszország stratégiai túlsúlyával szemben „közép-európai föderációt” álmodott meg. Szerinte a „germán államokat” (beleértve Hollandiát, Angliát és a skandináv államokat) kell német vezetés alatt egyesíteni, miközben a lengyeleket egy megegyezéspárti porosz politikának, a délkelet-európai szláv népeket pedig az osztrákoknak kell arról meggyőznie, hogy ne Oroszországhoz, hanem Németországhoz csatlakozzanak. Frantz úgy vélte, hogy a világfolyamatok középpontja továbbra is a nyugati Európa marad, amely a *„jövőben is csak úgy tudja megtartani a pozícióját, hogy az egész világtörténelmi fejlemények koncentrációs pontja marad”*.

Közép-Európa az erős politikai, katonai, gazdasági és kulturális potenciállal rendelkező Német Birodalommal a 19. század utolsó harmadában megszűnt olyan térség lenni, ahol az európai nagyhatalmak politikai erőviszonyai szerződésben rögzített módon metszik egymást és garantálják Európa belső egyensúlyát. Mindinkább kirajzolódott a bécsi európai békerendszertől való eltávolodás az első világháborús szövetség irányába. Németországban a Közép-Európa tervek Bismarck tartózkodó álláspontjába ütköztek, amely csak 1890-ben változott meg. Ekkor jelent meg – feltehetően az éppen távozó „nagy kormányos” ösztönzésére – az a névtelen brosúra, amely Németország, Franciaország, Ausztria-Magyarország és Olaszország kereskedelempolitikai egységét, valamint a német-francia megbékélést sürgette. Rövidesen kiderült, hogy szerzője *Konstantin Rössler*, a Bismarck propagandamunkáját koordiná-

ló iroda vezetője. Ez az irányvonal Közép-Európát vámpolitikailag elhatárolta a korábban favorizált Kelettől, jóllehet a német ipar védővámokért felelős központi szövetsége még korainak tartotta a Közép-Európa elképzelések realizálását. De már nem sokáig. A német közgazdászok ugyanis úgy vélték, hogy a jövőben a világot gazdaságilag három világbirodalom – Nagy-Britannia, az Egyesült Államok és Oroszország – fogja uralni, ha Közép-Európát nem sikerül Németország vámpolitikai vezetése alatt egyesíteni. 1891-ben a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország kereskedelmi és vámszerződést is kötött. Időközben a német külkereskedelmi kapcsolatok az amerikai térségből áthelyeződtek a hatalompolitikailag jobban ellenőrizhető Balkán-Konstantinápoly-Bagdad térségbe. A régió kereskedelempolitikai jelentőségét tovább növelték a hadigazdasági-stratégiai megfontolások, mert hatalompolitikailag ellenőrizhető nyersanyag- és mezőgazdasági feleslegével ideális kiegészítő térségnek bizonyult, ahonnét háború esetén – amely a német-brit ellentét éleződése miatt várhatóan behozatali háborúval is járt – a „Mitteleuropa-erőd" az ellenséges államok konkurenciájának kiszorítása után létfontosságú tartalékainak egy részét biztosíthatná.

A Mitteleuropa-tervek hívei autark gazdasági térség létrehozását javasolták, hogy az új világ-munkamegosztásban azt Németország javára kamatoztassák. Így a Mitteleuropa-koncepció offenzív összetevője abban rejlett, hogy az ipari növekedés dinamikájából levezetett német világhatalmi pozíciót az európai kontinensen gazdasági hegemóniával biztosítsa. Ausztria-Magyarországon a Mitteleuropa-gondolat kezdetben erősítette a Németországhoz közeledést – amelyre gazdaságilag és politikailag egyaránt rá voltak utalva. *Heinrich Class,* az *Alldeutscher Verband – ADV* (Össznémet Szövetség) elnöke 1912-ben megjelentetett *Wenn ich der Kaiser wäre* (Ha én lennék a császár) című könyvében a birodalom délkeleti irányú terjeszkedését javasolta, vagyis Ausztria-Magyarország és a Balkán úgynevezett „szubgermán" szláv törzsei által lakott területek felé. Délkelet-Európa betelepítésének két feltétele van: a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország közötti örök szövetség formájában a két állam érdekeinek teljes és tartós szolidaritása, illetve a Habsburg Birodalom belső állami reformja, amely örökre biztosítja a németség kulturális és politikai vezetését a Lajtán innen és túl.

A háború kitörésével a Mitteleuropa-tervezés gyökeres, minőségi változáson ment keresztül. A német birodalmi kormány programja teljesen ebbe az irányba fordult, mivel a remélt győztes béke következtében javulnának „Nagy-Közép-Európa" kilátásai. Az elképzelés pozitív háborús célként belpolitikailag is integrálóan hatott, ráadásul kapcsolódott a nacionalista és nagynémet gondolatokhoz. A háború tehát kormányprogram szintjére emelte a Mitteleuropa-tervet. 1914-től történészi és politikusi körökben számos, közép-Európát követelő írás, brosúra és tanulmány született. Olyan politikai, katonai és gazdasági egységről álmodtak, amely megállja a helyét az ellenségek gyűrűjében. *Friedrich Naumann Mitteleuropa* című könyvéből (1915) fél év alatt százezer példány fogyott el, és Németország legnagyobb könyvsikere lett Bismarck emlékiratai után. Közeli munkatársnője, *Gertrud Bäumer* egyenesen *„látnoki erővel rendelkező prófétának"* nevezte. Az elképzelés Közép-Európa magját a Német Birodalom és Ausztria-Magyarország közösségében látta, amelyhez az északi államok, Hollandia, Svájc, Románia, Bulgária, Szerbia és Görögország, sőt a távolabbi jövőben Franciaország és Olaszország is csatlakozna. Külpolitikai indokai és gazdasági érvei a két nagyhatalom tartós és szükségszerű szövetségéről, közös gazdaságáról és a különböző népek és nemzetiségek föderálisan szerveződő kulturális autonómiájáról statisztikákon és tudományos vizsgálatokon alapultak. A mérsékelt német hegemónia igényével fellépő, helyenként patetikus és optimista elméleti összefoglalása leg-

alább egy emberöltő munkájának tartotta Közép-Európa megalapítását.

Listet reformista nézeteinek hangoztatása miatt elüldözték hazájából, kudarcai és egzisztenciális bizonytalansága miatt öngyilkos lett. Bruck rendkívül sok energiát fektetett elképzelése elfogadtatásába, később hamisnak bizonyult korrupciós vádak miatt menesztették, és szintén önkezével vetett véget életének. Az antiszemita de Lagarde-ot a nemzetiszocialista diktatúra szellemi elődjeként tisztelték, 1941-ben halálának ötvenedik évfordulójáról is megemlékeztek. Frantz a Német Birodalom megalakítása után a jelentéktelenségbe süllyedt. Class – bár Reichstag-képviselő lett – 1933 után minden befolyását elveszítette. Naumann terve a szerző retorikai képességei és a téma lelkiismeretes feldolgozása ellenére megvalósíthatatlan volt, ellenérzést váltott ki ipari, kereskedelmi és katonai körökben egyaránt. A nyilván önkényes, ám a Közép-Európa politika változó történeti funkcióit szem előtt tartó válogatás eredménye csupa meg nem értett, félreértett, félreérthető és félremagyarázott gondolkodó …

A szerző által felvállalt intervallum (1815–1918) elején *Karl Friedrich Freiherr von dem Knesebeck* 1814-ből származó Mitteleuropa-terve áll. A porosz tábornok a Napóleon feletti győzelem után kialakult európai helyzetben úgy látta, hogy öt hatalmi blokkból (Észak-Európa: Skandinávia, Dél-Európa: Oszmán Birodalom, Nyugat-Európa: Franciaország, Spanyolország és Portugália, valamint Kelet-Európa: Orosz Birodalom) álló erőegyensúly jött létre. Közép-Európának, mint magnak, a német szövetségi államokból, Ausztriából, Olaszországból valamint a szövetséges Nagy-Britanniából kellene megszerveződnie, amely biztosítaná Európa politikai arányait és az európai államok függetlenségét – főleg a Kelettel, azaz Oroszországgal szemben. Az elsősorban katonai megfontolásokat mérlegelő terv a tényleges politikai viszonyokat figyelmen kívül hagyva mereven a porosz állam érdekét állította középpontba és egy sor kisebb nép kényszerű alávetésével sok politikai gyúanyagot halmozott fel. A végpont 1918, amikor osztrák és német oldalon is kidolgozott tervezetek láttak napvilágot – alapvetően ismét csak katonai szempontokat mérlegelve. A kettő között még több tucatnyi elképzelésről esik szó.

A kötet súlyponti részében Németh István a német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés állomásait mutatja be az első világháború éveiben. Részletesen elemzi, hogyan jutott el a két állam a politikai, katonai és vámuniós tervezet kimunkálásáig és a lengyel kérdés kezelését kísérő viták kíséretében, illetve a katonai helyzet romlásával párhuzamosan annak csendes elhalásáig. A két monarchia viszonyát az első világháború során a német katonai vezetés egyre agresszívabb hatalompolitikai céljai határozták meg. Ezek félresöpörték a közép-európai gazdasági összefogás észérveit és megállapításait, a német–osztrák-magyar politikai és gazdasági kapcsolatok szorosabbra fonásáról és vámszövetségük létrehozásáról megfogalmazott víziókat és tanácsokat. A Közép-Európa-tervek és kifejezés jelentősen veszített vonzerejéből.

1917–1918 fordulóján ideiglenesen úgy tűnt, hogy a Német Birodalom számára kedvező történelmi pillanat köszöntött be. Olyan egyedülálló, kedvező alkalom körvonalazódott, amikor maguk mögött hagyhatták a meghaladott nagyhatalmi politika kötelező kategóriáit, sőt az európai hegemónia politikáját is. Kecsegtetően felsejlett előttük a kontinentális keleti impérium berendezésének hallatlan lehetősége, amely a nyugati katonai győzelem feltételét is magában hordozta. A birodalomban nagystílű európai és tengerentúli hódítások és csábító világhatalmi álmodozások keringtek. Az elhúzódó tárgyalások néhány hónappal később, 1918. október 11-én a katonai helyzetre való tekintettel végérvényes megállapodások nélkül befejeződtek. A háború utolsó szakaszában a keleti befolyás régi terve háttérbe szorította a Közép-

Európa elképzeléseket. A német nagyhatalmi pozíciók továbbélésének kedveztek az oroszországi forradalmi események, az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával létrejött hatalmi vákuum, és a közép-kelet és délkelet-európai viszonyokat meghatározó gazdasági nehézségek.

A szerző az első világháborús, vitákkal terhelt német és osztrák-magyar együttműködés levéltári kutatásokra támaszkodó értékelése mellett szintézisre, mélyebb összehasonlító-értékelő elemzésre főleg a bismarcki közép-európai politika mozgatórugóinak és lépéseinek bemutatásánál, illetve Friedrich Naumann Mitteleuropájának alapos szemrevételénél vállalkozik. A három nagy fejezetre tagolt kötet lábjegyzetei is számos érdekes információt tartalmaznak, például részletesen bemutatják Lenin hazacsempészésének történetét. Ugyanakkor jó lett volna (ahogy korábban az Európa-tervek 1300–1945 című kötetben ezeket megtette) magyar tervezetekről is olvasni, még akkor is, ha tudjuk, hogy a 19. században egyetlen megalapozott és átfogó Európa-terv sem született Magyarországon, ehelyett a regionalizmus uralta a politikai gondolkodást. Kossuth, Wesselényi vagy Táncsics írásai azonban felvázoltak dunai föderációkat, amelyek egyúttal Magyarország saját nemzetállami felelősségét kívánták erősíteni, és föderatív megoldások segítségével a soknemzetiségű régió problémáit pedig (magyar vezetéssel) enyhíteni.

Németh István ismét – mint ahogy korábbi kötetei esetében is – felbecsülhetetlen jelentőségű fordítói munkát is végzett a magyar olvasóközönség szolgálatában. Az Európa-publicisztika története szempontjából az európai gondolat fejlődését bemutató kötetei referenciamunkának számítanak, mivel összevethető mélységű, az oktatásban is jól használható, hasonló forrás- és tanulmány-kiadványok nem léteznek. Ráadásul eddig figyelemre kevésbé méltatott írások kincsestárát is átnyújtja olvasóinak.

Németh István: ***Hatalmi politika Közép-Európában. Német és osztrák-magyar Közép-Európa tervezés (1871–1918).*** L'Harmattan, Budapest, 2009, 360 old. 360 oldal, ISBN 978-963-236-152-9, Ára: 3500 Ft

(Megjelent a Valóság 2009/9. számában)